

УДК 316.613.434 + 314.745.22

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.6>

В. І. ЛУКАШЕВА

здобувачка освіти спеціальності «Соціальна робота»
освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр»
Маріупольський державний університет

О. С. ЗУБЧЕНКО

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ПІДЛІТКОВА АГРЕСІЯ У ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено актуальним питанням підліткової агресії в умовах прифронтового міста Павлоград. Автори відзначають, що війна як специфічний вид екстремальної ситуації негативно впливає на формування особистості юнаків та дівчат. Вимушений переїзд, зміна соціального мікросередовища, необхідність входження у нові навчальні колективи породжують у маленьких переселенців відчуття тривоги, страху, неприйняття нових життєвих реалій та як наслідок – агресію проти оточуючих.

Засновуючись на результатах емпіричного дослідження, проведеного методом роздаткового анкетування у навчальних закладах м. Павлоград, у статті проводиться порівняльний аналіз психоемоційного стану місцевих школярів та дітей із родин ВПО. Констатується, що для обох категорій характерні високі аномічні показники – тривога, самотність та драматичність. Проте серед маленьких переселенців через дезадаптованість та втрату звичайних соціальних благ спостерігається суттєво вищий рівень стресу. Разом з тим отримані дані вказують на високий рівень агресії у шкільному колективі, що може бути пов'язано як із віковими особливостями хлопців і дівчат, так і загальною атмосферою в країні через повномасштабну війну. Дослідники виділяють три основні стратегії поведінки у конфлікті, які характерні для підлітків, – активна агресія, уникнення та вихід, що відрізняються за віковими групами учасників опитування.

Зроблено висновок про суттєве послаблення соціальних зв'язків у шкільному класі через тривале дистанційне навчання і поступову втрату ним ознак первинної соціальної групи. У цьому контексті занепокоєння викликає соціальна ізоляція дітей ВПО, три п'ятих з яких не мають друзів у новій школі, і дуже пасивні у неформальному спілкуванні з однолітками.

Поряд з цим у статті наголошується, що в умовах повномасштабної війни, у прифронтових регіонах процес стигматизації слабких соціальних груп (до яких належать біженці) має тенденцію до гальмування. Але по мірі наближення лінії фронту до великих міст та виникнення у наших співвітчизників

дилеми «лишитися чи їхати», агресивна поведінка підлітків може модифікуватися та посилюватися.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, агресія, соціальна ізоляція, соціальні зв'язки, первинна група.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України породила нові та загострила багато існуючих соціальних проблем. Особливе місце серед них займає підліткова агресивність. Хронічний стрес, що виникає в умовах тривалих бойових дій, вкрай негативно впливає на формування особистості юнаків та дівчат. Адже вони активно намагаються виходити із колективної соціальної ролі дітей, але поки що не мають досвіду та компетентностей для оволодіння соціально-статусними позиціями дорослих. Війна як особливий вид екстремальної ситуації привнесла в життя підлітків чимало трагічних моментів, що переживаються ними вперше, – загибель або важке поранення рідних та близьких, руйнування оселі, втрата батьками роботи, швидке зубожіння родини та вимушене переселення із окупації або прифронтових територій.

За даними на червень 2025 року, рідний дім покинуло понад 940 тис. дітей або 20% від загальної кількості ВПО. На початок 2023-2024 навчального року до нових шкіл у інших регіонах нашої держави ходили майже 170 тис. дітей-ВПО [16, с.84]. Зміна просторових локацій, соціального мікросередовища, необхідність входження у нові навчальні колективи та первинні мікрогрупи всередині них, породжують у маленьких переселенців відчуття тривоги, страху, несприйняття нових життєвих реалій та як наслідок – агресію проти оточуючих. З іншого боку, варто згадати міркування А. Шюца про те, що дім (а разом з ним – і весь світ) змінюється не лише для тих, хто його покинув, але й для тих, хто нікуди не виїжджав. Адже у громадах неподалік лінії фронту (зокрема, Павлоградська на Дніпропетровщині), рідна хата вже давно перестала бути місцем затишку та спокою, а звелася до умовно безпечного коридору та підвалу, які ще можуть врятувати від уламків «шахеду», але не допоможуть при прямому влучанні російської ракети. Повзучий наступ окупантів породжує тривогу за день завтрашній – чи доведеться жити у цьому місті через півроку або рік чи їхати на захід. Все це відчутно впливає на емоційний стан місцевих школярів, може призводити до посилення негативних соціальних явищ та погіршення психологічного мікроклімату у шкільних колективах, виникнення системних конфліктів із новоприбулими учнями. Все це зумовлює теоретичну і практичну актуальність поставленої нами проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика підліткової агресії є дуже багатоаспектною та широко висвітлена у спеціальній літературі. Зокрема, нашу увагу привернули концепції базової тривоги К. Хорні (війна як чинник посилення невротичних потреб) [20], Е.Фромма (агресія як продукт соціального середовища та результат

розриву соціальних зв'язків) [19], А.Бандури (соціальні моделі агресії) [23] та Л. Берковіца (роль зовнішнього соціального тиску у виникненні агресії) [3]. Також значний інтерес становлять праці О.Щербакової (особливості психоемоційного стану підлітків під час війни) [22], І.Шкільної (соціально-ідентифікаційні практики в умовах прикордоння) [21], І.Сингаївської (переживання підлітками страху і тривоги) [15], Л. Міхєєвої (соціально-психологічні особливості підліткового періоду часів великої війни) [10], О.Качмар [6] і Т. Архіпової [1; 2]. Разом з тим більшість емпіричних даних, що наводяться у цих публікаціях, стосується тилових регіонів, де війна відчувається не так гостро і меншою мірою впливає на повсякденне життя.

Мета статті – засновуючись на результатах емпіричного дослідження, описати особливості проявів підліткової агресії у прифронтовому місті в контексті учнівських колективів, визначити соціоструктурні чинники, що впливають на цей процес.

Виклад основного матеріалу. Павлоград – це найближче до лінії фронту велике місто Дніпропетровської області. Перші біженці з'явилися тут ще влітку 2014 р., а із посиленням наступу окупантів на Покровському та Новопавлівському напрямках сюди стали активно прибувати жителі сусідніх громад. За даними місцевої влади, на серпень 2024 р. у Павлограді проживало 18,6 тис. ВПО, 3, 5 тис. із яких – діти (21,4%) [13]. На цьому тлі за останні роки населення міста збільшилось із 103 до 110 тис. осіб, а разом з ним – зросли ціни на оренду нерухомості, що особливо болісно вдарило по малозабезпечених переселенцях.

Справжнім жахом для городян часто стають сигнали повітряної тривоги. Із початку повномасштабного вторгнення ворог випустив по місту десятки крилатих, балістичних ракет та ударних безпілотників. Один із наймасштабніших обстрілів стався у травні 2023 року, коли загинуло двоє та було поранено 34 містян. Різних пошкоджень зазнали 24 багатоповерхівки, 80 приватних житлових будинків та 9 закладів освіти.

Також велика війна призвела до загострення всіх наявних соціально-економічних проблем: безробіття (що значно зросло через знищення ворогом промислової інфраструктури та ускладнення експортної логістики), перебої у водопостачанні, погана робота громадського транспорту та високий рівень злочинності. Протягом 2024 р. поліцейські провели 230 рейдів у сім'ях, які знаходяться у складних життєвих обставинах, виявили 703 випадки домашнього насильства, склали 478 протоколів щодо неповнолітніх та розслідували 115 зникнень дітей (всіх знайшли живими). Значну небезпеку становить і велика кількість дорожніх пригод – майже щодня у місті стаються серйозні ДТП [18].

Окрім цього, варто врахувати, що із прибуттям великої кількості ВПО у Павлограді значно зросло навантаження на соціальну інфраструктуру, зокрема, освітні заклади, що не завжди підкріплюється

збільшенням бюджетного фінансування. Всі ці обставини і зумовили соціально-проблемний фон нашого дослідження.

В основу інструментарію покладено ряд апробованих раніше методик: визначення показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького) [17, с. 14-20], дослідження імпульсивності (В. Лосенков) [11, с. 62-67], вивчення акцентуації у підлітків (Леонгард – Шмішек) [12], а також шкалу тривожності Тейлора [7].

Методом роздаткового групового анкетування за місцем навчання у квітні – травні 2025 року за погодженням із адміністрацією освітніх закладів було опитано 96 учнів ліцеїв № 17 та 19 Павлоградської міської ради (74 – місцеві, 22- ВПО). Середній час заповнення анкети склав 20-25 хвилин, кілька разів під час повітряної тривоги респондентам доводилося працювати в укриттях.

Дослідницький інструментарій ми структурували за кількома тематичними блоками: емоційний стан та внутрішні переживання, реакція на агресію та конфлікти, особливості взаємовідносин у малій групі, особистий та соціальний простір.

Результати, що наведені у таблиці 1, справляють неоднозначне враження. З одного боку, бачимо високі аномічні показники – тривогу, самотність та дратівливість. Це може бути зумовлене не тільки війною, але й об'єктивними чинниками. Як зауважує І. Сингаївська, підлітковий вік характеризується виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, пов'язану з пошуком свого місця в суспільстві: підліток починає інтенсивно рефлексувати щодо себе, інших, суспільства, інакше розставляються акценти: сім'я, школа, однолітки набувають нових значень і смислів [15, с.302-303]. На цій основі виникає статусно-рольовий конфлікт, почуття покинутості та непотрібності у цьому світі.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як ти почуваєшся останнім часом?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Відчуваю сильну злість	14	4
Дратуюсь навіть через дрібниці	42	45
Відчуваю тривогу, страх	26	41
Відчуваю себе самотньо	24	41
Хочеться усамотнитись	11	13
Відчуття, що мене не розуміють	20	27
Хочеться когось образити словами	3	18

З іншого боку, можемо спостерігати суттєво вищий рівень розгубленості серед дітей ВПО. Це можна зрозуміти, адже вони разом з батьками не тільки опинилися у новому соціальному оточенні, але й втратили багато звичних соціальних благ, відчують дезадаптованість,

неможливість задовольняти базові потреби. У цьому контексті доречно згадати фроммівську дихотомію «мати – бути». Хлопці та дівчата не встигли накопичити великих статків, купити квартири та побудувати дачі, але в цей же час вони забезпечують живу присутність у новому світі, не чіпляються за старе, фокусуються на процесі, а не результаті. Роздуми українських біженців про майбутнє сповнені туги та смутку: «Ми нічого не плануємо... Я розумію, що буду робити наступного тижня або наступного місяця, але я боюся» [5, с. 100]. За таких умов актуальним завданням видається активізація соціально-педагогічної роботи із уникнення ізоляції вимушено переміщених дітей у нових шкільних колективах. Це може включати підготовку груп учнів-медіаторів, спільні проекти, ігри, змагання між місцевими школярами та ВПО, проведення «живої бібліотеки» із людьми, які зуміли заново скласти своє життя на новому місці тощо.

В контексті цього виникає наступне запитання – а як впливають злість та агресія на зміни у соціальній поведінці підлітків? (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «Що ти зазвичай відчуваєш, коли злишся?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Бажання плакати або втекти	33	41
Відчуття, що мене ніхто не розуміє	23	36
Хочеться кричати	29	27
Хочеться вдарити (об'єкт чи стіну)	39	27

Наведені дані дозволяють нам зробити кілька важливих висновків. По-перше, маємо достатню велику групу дітей, які прямо схильні до фізичної агресії, нехай і проти уявного противника (який дуже легко може перетворитися на реального). Нічого дивного в цьому начебто немає, адже ми четвертий рік живемо у стані повномасштабної війни, яка принесла горе практично до кожної української родини, а реальна та уявна цінність людського життя, на жаль, стрімко знизилася, перетворившись на сухі цифри статистики загиблих та поранених. Проте, як відзначає О.Кордунова, діти, яким до вподоби вирішувати все кулаками, відрізняються малою розважливістю і стриманістю, поганим самоконтролем. Інколи це пов'язане із невмінням чи небажанням стримувати задоволення власних потреб [8, с. 132].

Як наслідок – постійне прагнення гострих відчуттів, що може призвести до самовбивчих ігор (на зразок «Синього кіта» та її модифікацій) чи навіть до вербування російськими спецслужбами задля вчинення терористичних актів. На окрему увагу заслуговують майже 40% респондентів, які схильні до втечі із своєї спільноти. Йдеться не лише про фізичне переміщення, покидання родини, школи або

інтернатного закладу. Ця проблема є більш широкою та, вирогідно, пов'язана із складностями первинної соціалізації, невдалим розв'язанням вікових криз (за Е.Еріксоном) і загальним станом дезадаптованості. На тлі цього тривають пошуки нової, кращої референтної групи, де розуміють та не ображають – молодіжної субкультури (від хіпі до квадроберів), персонажів комп'ютерної гри, серіалу на Netflix або популярних блогерів.

Чи означає це, що причина підліткової агресії – бажання протиставити себе нецікавому та часто ворожому світу? Т. Архіпова доводить, що тут все набагато складніше, зокрема, існують сильні кореляційні зв'язки між фізичною агресією та негативізмом, підозрілістю, роздратованістю, циклотимічним типом акцентуації та особистою тривожністю. Також дослідниця зафіксувала суттєві відмінності між групами: хлопці частіше виявляли фізичну агресію на тлі високої активності та емоційної експресії, а дівчата були більш схильні до психологічної агресії, що реалізується через тривогу, конфліктність та соціальну відстороненість [2, с. 4-6]. Про те, як проявляються ці тенденції у павлоградських школярів, дізнаємося із таблиці 3.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання: «Що викликає у тебе агресію?»
(N = 96, у відсотках до всіх опитаних, респонденти могли дати
кілька варіантів відповідей)**

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Стрес, пов'язаний з війною	27	55
Конфлікти в родині	44	22
Самотність	15	31
Відчуття, що мене не чують	24	31
Відсутність дружньої підтримки	14	13
Конфлікти у відносинах (хлопець/дівчина)	11	22
Адаптація на новому місці	4	13

У наведених даних можемо бачити по-справжньому значні відмінності між місцевими школярами та їхніми однолітками зі Сходу та Півдня. Ю.Кулик відзначає, що у цивільного населення військовий стрес проявляється через зростання напруги та зменшення можливостей для повноцінного емоційно-психологічного відновлення [9, с.118]. Люди часто забувають про свої базові потреби: сон (нестача якісного сну суттєво впливає на витривалість і щоденну функціональність організму); відпочинок (страх, що повноцінне дозвілля може бути сприйнято як необачність та неповага до військових на лінії фронту); соціалізацію (зникає бажання спілкуватися, бачитися з ким-небудь або розуміти інших). У родинях ВПО все це проектується на швидкий переїзд «світ за очі», відсутність роботи та значних заощаджень,

необлаштованість побуту, складнощі із інтеграцією до місцевих соціальних спільнот, обмеження контактів лише переселенцями зі свого міста. На цьому тлі у дітей, які разом з батьками покинули рідні місця, розвивається відчуття самотності та покинутості. Наголосимо, що ВПО часів повномасштабної війни – це люди, які усвідомлено, часто довгим і важким шляхом через треті країни, покинули свій дім, господарство та колишнє життя, щоб не лишатися під владою російських окупантів. Цим вони радикально відрізняються від перших біженців весни-літа 2014 року, які просто рятувалися від пострілів та вибухів, їхали туди, де тихіше, а потім часто поверталися додому, в окупацію.

Тут доречно згадати слова М. Бубера: «в історії людського духу я розрізняю періоди облаштованості (Behaustheit) та бездомності ((Hauslosigkeit)). За часів облаштованості людина живе у Всесвіті як вдома, а за часів бездомності – як у дикому полі, де і кілочку для намету не знайти» [4, с.32]. Хлопчикам та дівчаткам знаходити ці кілочки набагато важче, аніж дорослим, але вороття назад вже нема. Двері рідної школи у Лисичанську або Маріуполі розмальовано рашистською «Z», у класах замість математики та літератури вчать ненавидіти українців, а на уроках праці збирають ударні дрони для російських терористів.

Які соціальні практики поводження у ситуації конфлікту реалізуються у підлітковому середовищі прифронтового міста? (таблиця 4). З одного боку, можна погодитися з О.Резніковою, що протестуючий спосіб поведінки підлітка поєднується із зростаючою самостійністю, з новим змістом відносин з однолітками та дорослими, з якісною зміною характеру діяльності [14, с.169]. З іншого – такі зміни, очевидно, більшою мірою стосуються саме дітей для яких втрата дому вимушено стає поштовхом для пошуку нових ідентифікаційних практик, раннього початку трудової діяльності і нового, фактично вже дорослого життя.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Як ти поведишся у конфліктній ситуації?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Починаю кричати або лаятись	35	23
Замовкаю, уникаю розмови	32	18
Можу вдарити або штовхнути	12	22
Виходжу з конфлікту без агресії	58	45
Звертаюся до дорослого/вчителя\друга	3	4

Варто відзначити, що, зважаючи на умови проведення опитування (групове заповнення анкет у шкільному класі, в офіційній обстановці), відповіді респондентів певною мірою могли бути нещирими (зокрема, щодо безконфліктного виходу із сварок та суперечок). Проте визначити

статистичний обсяг цієї потенційної системної помилки, на жаль, не видається можливим.

Разом з тим із наведених цифр чітко простежуються три основні стратегії конфліктної поведінки: активна агресія (крик, лайка, бійка), уникнення (що через юнацький максималізм може трактуватися як боягузтво, поразка) та вихід (ззовні спокійно, але з із прихованими образами). Чи можна говорити про статистично значущі відмінності між групами респондентів, зокрема, що місцеві школярі частіше вживають кріпке слівце, а ВПО – схильні до бійки? Звичайно ні, адже, зважаючи на порівняно невелику кількість опитаних, отримані дані носять ілюстративний характер та є інформацією для роздумів.

Всі ці стратегії активізації або ескапізації конфлікту реалізуються в умовах первинної соціальної групи – шкільного класу. Ковід, війна, масовий виїзд дітей з батьками за кордон та дистанційне навчання поставили перед нами логічне запитання – а чи лишається учнівський колектив повноцінною малою групою? Адже ми маємо справу з трьома категоріями дітей – ті, що лишилися у рідному місті та спілкуються між собою поза навчанням; ті, які виїхали, проте зберігають тісну онлайн-комунікацію із своїми друзями; діти –ВПО, які ще нікого особисто не знають і поки що сприймають своїх однокласників через аватарки у спільному чаті.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Як ти оцінюєш атмосферу у своєму класі?» (N = 96, у % до всіх, хто відповів)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Дуже погано	4	5
Погано	10	5
Нормально	64	50
Добре	19	27
Дуже добре	4	14

Наведені дані, зокрема, високий відсоток нейтральних оцінок «нормальна» (як серед місцевих, так і ВПО) свідчать про несформованість емоційно-психологічного мікроклімату в класі, що, вірогідно, пояснюється як тривалою відсутністю очного освітнього процесу, так і загальною тенденцією до переходу комунікацій та формування ідентичностей у соціально-мережевий простір. Хоча така атмосфера не є прямою причиною агресії, вона перешкоджає розвитку міцних соціальних зв'язків та може призводити до виникнення конфліктів.

А поки що ми бачимо, що стосунки між однокласниками складаються, з одного боку, достатньо мирно, а з іншого – майже для 40% місцевих учнів притаманні різні форми соціально-психологічного відчуження.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Які у тебе стосунки з однокласниками?» (у % до всіх, хто відповів, респонденти могли дати кілька відповідей)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Є близькі друзі	52	41
Є знайомі, з ким просто спілкуюсь	52	73
Є люди, на яких мені байдуже	15	5
Є конфлікти або ворожість	15	5
Я ні з ким не спілкуюсь	10	5

Із таблиці ми можемо бачити, що майже три п'ятих дітей ВПО поки що не знайшли собі друзів у шкільному мікросередовищі. Чи є цей факт свідченням їхньої соціальної ізоляції? З одного боку, питання було варіативним, а не дихотомічним, тож частина респондентів знайшли серед однокласників як близьких друзів, так і звичайних знайомих, не протиставляючи їх одне одному. З іншого боку, тіснота відносин, очевидно, визначається позашкільним контекстом. Однак і тут бачимо суттєві відмінності – зі своїми сусідами по партах за стінами школи ніколи не спілкуються 26% місцевих учасників опитування та 50% – ВПО. Таким чином, певна соціальна ізоляція юнаків та дівчат, які змінили місце проживання через російську агресію, все ж таки спостерігається.

Таке вимушене усамітнення може бути викликане як стресом через війну, так і негативними соціальними явищами у школі, зокрема, булінгом.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання: «Чи бував (ла) ти у ситуаціях, коли?» (у % до всіх, хто відповів, респонденти могли дати кілька відповідей)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Тебе ігнорували, виключали з компанії	33	41
Ображали словами або прізвиськами	46	50
Били, штовхали або залякували	9	14
Писали про тебе щось негативне у соцмережах	30	32
Нічого з вище перерахованого	34	27

Наведені дані, на жаль, вказують на достатньо високий рівень міжособистісної агресії у шкільному класі. Позитивним фактом є відсутність значних відмінностей по цьому показнику між павлоградцями та дітьми переселенців. В умовах повномасштабної війни, у прифронтових регіонах процес стигматизації слабких соціальних груп (до яких належать біженці), очевидно, має тенденцію до гальмування. Проте

чим далі від лінії бойового зіткнення та безпечніше, тим дихотомія «свої – чужі» буде сильніше проявлятися.

Висновки. По-перше, учні ВПО через втрату дому, драматичні ситуації переїзду та складну адаптацію демонструють вищий рівень негативних емоційних станів, таких як тривога та самотність, що може свідчити про більший стан фрустрації порівняно з місцевими підлітками. Крім того, у дітей переселенців спостерігаються слабкіші соціальні зв'язки, нижчий рівень довіри до друзів та менша активність у неформальному спілкуванні з однокласниками.

По-друге, порівняно з місцевими школярами, ВПО демонструють набагато вищий рівень стресу, що пов'язаний з війною, зміною місця проживання та втратою звичного соціального оточення. Також вони частіше відчують самотність та відчуття, що їх не розуміють. Все це – емоційні чинники фрустрації, які пов'язані з труднощами адаптації в новому соціально-територіальному контексті. По мірі наближення лінії фронту до Павлограда та виникнення чергової дилеми «лишатися чи їхати далі», їхній вплив на агресивну поведінку юнаків та дівчат, на жаль, може посилюватися.

По-третє, вагомим фактором агресивності у міжособистісних відносинах в контексті малих груп може стати слабкий рівень соціальних зв'язків. Сьогоднішній шкільний клас після кількох років ковіду, «дистанційки» та виїзду за кордон великої кількості дітей – вже зовсім не така консолідована спільнота із розвиненими внутрішніми комунікаціями, ніж це було раніше. На тлі втрати навичок офлайнкової комунікації виникають соціальна ізоляція учнів, які відрізняються від інших (ця проблема особливо актуальна за умов розвитку інклюзивної освіти), різні форми образ, цькування, хейт в соціальних мережах і навіть фізичне насилля.

Все це свідчить про значні перспективи подальшої організаційно-методичної роботи із перетворення українських шкіл на простір затишку та примирення, навіть у кількох десятках кілометрів від фронту. Отримані нами результати можуть стати основою для розробки профілактичних програм агресивної поведінки, проведення тренінгів з управління емоціями, втілення проєктів із поліпшення інтеграції молоді ВПО до громад перебування та координації відповідної взаємодії соціальних служб, органів місцевої влади, психологів, педагогів, соціальних працівників та громадськості.

Список використаної літератури

1. Архипова Т.М. Психологічні причини агресії підлітків в умовах війни. *Психологія та соціальна робота*. 2024. Вип. 1. С. 22-29 <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2>
2. Архипова Т.М. Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків. Дис... докт. філос.: 053. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2025. 250 с.

3. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. Психологіс. Енциклопедія практичної психології. Режим доступу: http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyzpt_posledstviya_i_kontrol.htm, дата звернення 19.07. 2025
4. Бубер М. «Я і ти». Шлях людини за хасидським вченням. Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2012. 272 с.
5. Іванець Т.М., Стадник А.Г. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни: кейс Маріупольського державного університету (звіт соціологічного дослідження лютий –травень 2023 р.). *Вимушена міграція українського населення в умовах російської збройної агресії: тренди, виклики, перспективи*. Колективна монографія за ред. Т.М. Іванець. Київ: Видництво Ліра-К, 2025. С. 58-110.
6. Качмар О. В. Освіта як дієвий механізм профілактики і подолання агресивної поведінки особистості. Вища школа. 2017. Вип.4. С. 55-65.
7. Кожушко А.Р. Шкала прояву тривожності Тейлора. Всеосвіта, 27.01.2020. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/skala-proavu-trivoznosti-tejlor-371967.html>, дата звернення 19.07. 2025
8. Кордунова Н.О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. "Актуал. проблеми сучасної психології: здобутки і перспективи" (Луцьк, 6 лют. 2015 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Т. 1. – С. 130-140.
9. Кулик Ю.О. Лапичак М.В. Стратегії подолання депресії в умовах воєнних конфліктів серед цивільного населення. *Наукові записки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Педагогіка і психологія*. 2024. № 2. С. 116–120 DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1297/2024-2-19>
10. Міхєєва Л., Дідик Н., Руденок А. Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни. *Scientific Journal Psychology Travelogs*», 2025, Issue 1. С. 47-56 <https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-5>
11. Мушевич М.І. Клінічна психодіагностика: Методичні рекомендації для студентів ф-ту психол. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 170 с.
12. Опитувальник Шмішека. Психологіс. Енциклопедія практичної психології. Режим доступу: http://psychologis.com.ua/oprosnik_shmisheka.htm#google_vignette, дата звернення 19.07. 2025
13. Про реалізацію заходів щодо інтеграції в громаду внутрішньо переміщених осіб. Павлоградська міська рада, 30.09.2024. Режим доступу: <https://pavlogradm-rada.dp.gov.ua/vikonkom-2/proekti-rishen-vikonkomu/pro-realizaciyu-zakhodiv-shhodo-integraci%d1%97-v-gromadu-vnutrishno-peremishhenikh-osib.html>, дата звернення 19.07.2025
14. Резнікова О.А., Солодка О.В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 2. С. 168-172.
15. Сингаївська І.,Кравчук О. Особистісні характеристики переживання страху і тривоги у підлітків під час війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2024. № 2. С. 301-310 DOI: [10.31732/2663-2209-2024-74-301-310](https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-301-310)

16. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні: звіт. Київ: Представництво ЮНІСЕФ, 2024. 146 с.

17. Степанюк О., Мельниченко О. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ: Міністерство соціальної політики України, 2020. 131 с.

18. У Павлограді розповіли про те, скільки злочинів було скоєно у 2024 році. СТЕП, 04.02.2025. Режим доступу: <https://step.dp.ua/u-pavlohradi-rozpovily-pro-te-skilky-zlochniv-bulo-skoieno-u-2024-rotsi>, дата звернення 19.07.2025

19. Фромм. Е. Втеча від свободи. Пер. М. Яковлєва. Київ: Видавництво КСД, 2024. 288 с.

20. Хорні К. Невроз і особистісне зростання. Боротьба за самореалізацію. Київ: Центр навчальної літератури, 2025. 492 с.

21. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах прикордоння. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. № 22. С. 296-306 <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-295-306>

22. Щербакова О., Кондрацька Л., Беженська А. Вікові особливості психоемоційного стану підлітків в умовах війни. *Габітус*. 2023. Вип. 55. С. 67-71. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.55.11>

23. Bandura A. Cognitive Theory: An Agentic Perspective on Human Nature. New York: John Wiley and Sons Ltd, 2023. 240 p.

Lukasheva V. I., Zubchenko O. S. Adolescent aggression in a front-line city: a sociological aspect

The article is devoted to the current issues of adolescent aggression in the conditions of the front-line city of Pavlograd. The authors note that war as a specific type of extreme situation negatively affects the formation of the personality of young men and women. Forced relocation, change in the social microenvironment, the need to join new educational groups give rise to feelings of anxiety, fear, rejection of new life realities in young immigrants and, as a result, aggression against others.

Based on the results of an empirical study conducted by the method of handout questionnaires in educational institutions of Pavlograd, the article conducts a comparative analysis of the psycho-emotional state of local schoolchildren and children from IDP families. It is stated that both categories are characterized by high anomic indicators – anxiety, loneliness and irritability. However, among young IDPs, due to maladjustment and loss of usual social benefits, a significantly higher level of stress is observed. At the same time, the data obtained indicate a high level of aggression in the school community, which may be associated with both the age characteristics of boys and girls and the general atmosphere in the country due to a full-scale war. Researchers identify three main strategies of behavior in conflict that are characteristic of adolescents – active aggression, avoidance and withdrawal, which differ by age group of survey participants.

The conclusion is made about a significant weakening of social ties in the school classroom due to prolonged distance learning and their gradual loss of signs of the primary social group. In this context, the social isolation of IDP children is of concern, three-fifths of whom have no friends in the new school and are very passive in informal communication with peers.

Along with this, the article emphasizes that in conditions of full-scale war, in front-line regions, the process of stigmatization of weak social groups (to which refugees belong) tends to slow down. But as the front line approaches large cities and our compatriots face the dilemma of "stay or go," the aggressive behavior of adolescents may change and intensify.

Key words: *internally displaced persons, aggression, social isolation, social ties, primary group.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025